Zeka Yeter mi?

Simba’dan Dersler

B. Çağlar Ergin

bayErgin'den Notlar

Geçtiğimiz aylarda köpeğimiz Simba yüzünden oldukça korkutucu birkaç gün geçirdik.

Simba dünya tatlısı ama çok yaramaz.

Bizim birkaç saniyelik dikkatsizliğimizden yararlanıp masadan almaması gereken bir tavuk kemiğini kaptı. Kemiği elinden almaya fırsat bile bulamadan saniyeler içinde parçalayıp yuttu.

Sonrası pek eğlenceli değildi.

Kemik parçaları midesinde ve bağırsaklarında ciddi sorunlara yol açtı. Simba hemen o gece ağır bir operasyon geçirmek zorunda kaldı. Endişelendik, korktuk, ameliyatın bitmesini beklerken zaman geçmek bilmedi.

Neyse ki operasyon başarılı geçti. Simba sağ salim çıktı.

Fakat hikâye burada bitmedi.

Ameliyattan sonra dikişlerine zarar vermemesi için operasyon bölgesi yoğun şekilde pansumanla kapatıldı. Pansumanın çevresi de bantlarla iyice sabitlendi.

Hepimizin emin olduğu bir şey vardı:

“Bunu açması mümkün değil.”

Fakat bu düşüncenin içinde Simba faktörü yoktu tabii.

Gece boyunca bizim kız uğraşmış. Hem de ciddi ciddi uğraşmış.

Veterinerin daha sonra anlattığına göre, bir köpekten beklenmeyecek bir beceriyle arka ayaklarını kullanarak bantları tek tek sökmüş. Üstelik veteriner bunun daha çok kedilerde görülen bir davranış olduğunu, köpeklerde pek karşılaşmadıklarını söyledi.

Simba sonunda pansumanı açmayı başarmış. Sonra da yarasını güzelce yalamış.

Sonuç?

Enfeksiyon. Yeniden veteriner. Yeniden antibiyotik. Yeniden pansuman. Yeniden yoğun bakım.

Hem kendi hem de bizim başımıza açtığı bir dünya dert de cabası.

***

Simba'nın hikâyesinde güzel bir ayrım saklı aslında.

Zeka, akıl, sağduyu ve bilinç arasındaki ayrım.

Çünkü Simba **o bantları açabilecek kadar zekiydi.**

Ama o bantların neden orada olduğunu ve açıldığında neyin değişeceğini kavrayabilecek bir akla, bunu kendi yararı açısından değerlendirip davranışını değiştirecek bir sağduyuya ve ne yaptığını dışarıdan gözlemleyebilecek bir bilince sahip değildi.

Zeka: "Bunu nasıl yaparım?"

Zeka, basit anlatımla problem çözme kapasitesidir.

Karşınıza bir engel çıkar ve onu nasıl aşacağınızı bulursunuz. Bir kapı kilitlidir; anahtarı ararsınız. Anahtar yoksa başka bir yöntem denersiniz.

Bir bant vardır. Çekersiniz, çıkmaz. Ayağınızı kullanır, bir tarafından kaldırır, sonra diğer tarafından devam edersiniz. Sonunda açarsınız.

Simba'nın yaptığı tam olarak buydu."Üzerimde rahatsız edici bir şey var."

Simba o problemi çözmek için farklı yöntemler denedi ve sonunda başardı.

Bu anlamda zeka son derece güçlü bir araçtır. Hızlı öğrenmek, bağlantı kurmak, çözüm üretmek, alternatif yollar bulmak, karmaşık problemleri çözmek, örüntüleri fark etmek… Bunların hepsi zekayla yakından ilişkilidir.

Zeka çoğu zaman şu soruya cevap verir:

“Bunu nasıl yapabilirim?”

Fakat bir şeyi nasıl yapabileceğinizi bilmeniz, onun neden öyle olduğunu ya da yaptığınızda neyin değişeceğini kavradığınız anlamına gelmez.

İşte burada ikinci katman başlar.

Akıl: “Bunu yaparsam ne olur?”

Akıl yalnızca çözüm bulmaz; **parçalar arasında ilişki kurar.** Bir olayın başka hangi olaylara bağlandığını, nedenlerin hangi sonuçlara yol açabileceğini ve bugün yapılan bir şeyin yarın neyi değiştireceğini anlamaya çalışır.

Simba’nın zekası şöyle çalışıyordu:

“Bu bant beni rahatsız ediyor.”
“Nasıl çıkarabilirim?”
“Arka ayağımı kullanabilirim.”
“Şuradan çekebilirim.”
“Biraz daha uğraşırsam açılır.”

Akıl ise daha farklı bir zincir kurardı:

“Bu bant yaranın üzerini kapatıyor.”
“Bandı çıkarırsam yara açıkta kalacak.”
“Yara açıkta kalırsa ona ulaşabileceğim.”

“Yarayı yalarsam doku tahriş olabilir.”
“Bu da enfeksiyon riskini artırabilir.”

Akılın yaptığı şey, **olanla olabilecek arasında bağ kurmak.** Bir anlamda zihinsel bir model oluşturmak.

Taşı çekerseniz duvarın dengesi değişir. Faiz yükselirse borçlanmanın maliyeti değişir. Bir ekipte bütün kararlar tek kişide toplanırsa karar akışı o kişiye bağımlı hâle gelir. Bir sistemin bir parçasına müdahale ettiğinizde başka parçalar da bundan etkilenir.

Akıl bu ilişkileri görmeye çalışır.

Bu yüzden akıl yalnızca geleceği tahmin etmek değildir. Aynı zamanda:

“Bu neden böyle?”
“Bununla bunun arasında nasıl bir ilişki var?”
“Burayı değiştirirsem başka neresi değişir?” sorularını sorabilmektir.

Zeka çoğu zaman engeli aşar. Akıl ise o engelin sistemin içindeki yerini anlamaya çalışır.

Simba açısından bakarsak, zeka bandın nasıl açılacağını çözdü. Aklı olsaydı, bandın yalnızca rahatsız edici bir nesne olmadığını; yara, pansuman, iyileşme ve enfeksiyon arasında bir ilişkinin parçası olduğunu kavrayabilirdi.

Fakat bunu kavramak hâlâ yeterli değildir. Bir şeyi anlamakla, ona göre davranmak aynı şey değildir.

Sağduyu: “Peki ne yapmalıyım?”

Sağduyu, aklın kurduğu ilişkileri hayatın içinde bir karara dönüştürür.

Akıl:

“Bandı çıkarırsam yara açıkta kalacak ve enfeksiyon riski artacak.” diyebilir.

Sağduyu ise:

“O hâlde rahatsız olsam bile bu bandı çıkarmamak daha iyi.” der.

Aradaki fark küçük görünür ama önemlidir. Akıl sonucu görür; sağduyu o sonucu **ölçer, tartar ve davranışa çevirir.**

Bu yüzden sağduyunun içinde yalnızca mantık yoktur; deneyim, ölçülülük, bağlam ve zamanlama da vardır. Bazen başkalarının durumunu hesaba katmak, bazen de kendi dürtünüzü bastırabilmek gerekir.

Yapabiliyor olmakla, yapmanın iyi bir fikir olması arasındaki farkı görebilmek vardır.

Kredi kartınızın limiti vardır, kullanabilirsiniz. Akıl borcun nasıl oluşacağını ve faizin nasıl işleyeceğini anlayabilir. Sağduyu ise:

“Ödeyemeyeceğim bir şeyi almamalıyım.” der.

Bir tartışmada karşınızdakini susturacak çok sert bir cümleyi bulabilirsiniz. Zeka o cümleyi üretir, akıl bu cümlenin ilişkiye verebileceği zararı görür, sağduyu ise susmayı seçebilir.

Bir şirket müşteriye ihtiyacı olmayan bir ürünü satabilir. Zeka satış yöntemini bulur, akıl kısa vadeli gelirle müşteri davranışı arasındaki ilişkiyi analiz eder, sağduyu ise:

“Bu satışı yapmak doğru bir iş kararı değil.” diyebilir.

Bir yönetici bütün kararları kendisi verebilir. Zeka bunu yapacak kapasiteyi sağlar, akıl karar sisteminin zamanla tek kişiye bağımlı hâle geleceğini görür, sağduyu ise bazı kararları ekibine bırakır.

Teknoloji bir şeyi mümkün hâle getirebilir. Akıl bunun nasıl çalıştığını ve hangi sonuçları yaratabileceğini anlayabilir. Sağduyu ise:

“Yapabiliyor olmamız, yapmamız gerektiği anlamına gelmez.” diyebilir.

Bence sağduyunun en sade ifadelerinden biri budur.

Çünkü insan hayatındaki birçok kötü karar bilgisizlikten kaynaklanmaz. İnsan ne olacağını az çok bilir, bazen çok iyi bilir. Ama kısa vadeli haz, öfke, korku, hırs, ego veya kolaylık ağır basar.

Sağduyu tam da o noktada bir çeşit iç fren işlevi görür:

“Dur.”
“Bir düşün.”
“Değer mi?”
“Bunun sonunda nereye varacaksın?”

***

Bazen çok zeki insanların son derece kötü kararlar aldığını görürüz.

İlk bakışta insana garip gelir:

“Bu kadar zeki biri bunu nasıl yapabilir?”

Çünkü zihnimizde zeka, akıl ve sağduyuyu birbirine karıştırmaya alışmışızdır. Oysa aynı şey değiller.

Bir insan matematikte olağanüstü olabilir, muhteşem bir mühendis olabilir, çok hızlı düşünebilir, karmaşık sistemleri herkesten daha iyi anlayabilir ve buna rağmen hayatında çok kötü kararlar verebilir.

Çünkü **problem çözme kapasitesi, ilişkileri kavramak ve bütün bunlara rağmen ölçülü davranmak aynı şey değildir.**

Hatta yüksek zeka bazen insanın hatalarını daha da tehlikeli hâle getirebilir. Çünkü zeki insan yalnızca doğru kararlarına değil, yanlış kararlarına da çok iyi gerekçeler üretebilir; kendisine son derece ikna edici açıklamalar oluşturabilir ve yaptığı hatanın neden aslında hata olmadığını uzun uzun anlatabilir.

Kendi zekasını, kendi davranışını meşrulaştırmak için kullanabilir.

Simba hiç değilse bunu yapmadı.

Bantları açtı. Yarasını yaladı. Başına iş açtı.

Ama ertesi sabah bize dönüp:

“Bakın, operasyon sonrası bireysel özgürlüğümü kısıtlayan bu pansuman sisteminin zaten sürdürülebilir olduğunu düşünmüyorum.” demedi.

Biz insanlar bunu yapabiliyoruz. Belki de bizi daha karmaşık ve öngörülemez yapan tarafımız da bu.

****

Bilinç: “Ben bunu neden yapıyorum?”

Zeka: “Bunu nasıl yaparım?”
Akıl: “Bunu yaparsam ne olur?”

Sağduyu: “Bütün bunları bildiğime göre ne yapmam daha doğru?”

Bilinç ise bir adım daha geri çekilir:

“Ben şu anda ne yapıyorum?”
“Neden yapıyorum?”
“Beni buna iten şey ne?”
“Bu kararı gerçekten düşündüğüm için mi veriyorum, yoksa başka bir dürtünün peşinden mi gidiyorum?”

İnsan zihninin en ilginç taraflarından biri burada ortaya çıkıyor: İnsan bazen sonucu bilir, ne yapmasının daha doğru olduğunu da bilir ve yine de başka türlü davranabilir.

Gece saat 02.00. Sabah 06.00’da kalkmanız gerekiyor. Telefon elinizde.

Kendinize diyorsunuz ki:

“Uyumam lazım.”

Bunu biliyorsunuz. Telefon ekranının uykunuzu geciktirdiğini, sabah yorgun olacağınızı, hatta ertesi gün pişman olacağınızı da biliyorsunuz.

Akıl ilişkileri kurdu. Sağduyu kararını çoktan verdi:

“Telefonu bırak ve uyu.”

Sonra ne yapıyorsunuz?

“Bir video daha.”

İşte burada insan Simba’dan çok daha ilginç bir canlı hâline geliyor.

Simba pansumanı açarken büyük ihtimalle bütün bu zinciri zihninde kuramıyordu. Biz kurabiliyoruz. Üstelik ne yapmamız gerektiğini de biliyoruz. Ve yine de tersini yapabiliyoruz.

Bilinç, yalnızca "yanlış olduğunu bilerek yanlış yapmak" değildir elbette. Çok daha geniş bir kavramdır; kendimizin, çevremizin, düşüncelerimizin, duygularımızın ve iç dünyamızın farkında olmakla ilgilidir.

Fakat insan davranışını anlamak açısından bilincin en çarpıcı özelliklerinden biri şudur:

İnsan kendi davranışını gözlemleyebilir.

Kendi düşüncesi hakkında düşünebilir:

"Şu anda öfkeliyim."
"Bu kararı korktuğum için veriyorum."
"Bunu aslında istemiyorum ama egom yüzünden yapıyorum."
"Bunun bana zarar vereceğini biliyorum ama yine de yapıyorum."

Bence insan zihninin en olağanüstü özelliklerinden biri budur.

Kendi zihninin içinde yaşarken, aynı zamanda birkaç adım geri çekilip o zihne bakabilmek.

***

Bu dört kavramı dört basit soruyla ayırmayı seviyorum:

Zeka: Bunu nasıl yapabilirim?
Akıl: Bunu yaparsam ne olur?
Sağduyu: Bütün bunları bildiğime göre ne yapmam daha doğru?

Bilinç: Ben bunu neden yapmak istiyorum?

Bir sistemi hackleyebilecek zekaya sahip olabilirsiniz. Akıl bunun sistemde neyi değiştireceğini ve hangi sonuçların ortaya çıkabileceğini kavrar. Sağduyu, bu kapasiteyi kullanmamanın daha doğru olduğuna karar verebilir. Bilinç ise:

"Ben neden bunu yapmak istiyorum?" diye sorar.

Bir yönetici çalışanlarını çok sıkı kontrol ederek kısa vadede performansı artırabilecek kadar zeki olabilir. Akıl kontrol arttıkça karar alma biçiminin, güvenin ve inisiyatifin nasıl değiştiğini görebilir. Sağduyu kontrolü gevşetip insanların kendi alanlarını yaratmasına izin verebilir.

Bilinç ise daha rahatsız edici bir soru sorar:

"Ben gerçekten şirketin performansı için mi bunu yapıyorum, yoksa kontrolü kaybetmekten korktuğum için mi?"

Sorular derinleştikçe insan yalnızca dış dünyayı değil, kendisini de daha iyi görmeye başlar.

***

Yapabilmek başka, yapmaya değer bulmak başka

Modern dünyanın en büyük yanılgılarından biri belki de "**yapabiliyorsak yapmalıyız**" düşüncesidir.

Teknolojide bunu sürekli görüyoruz.

Bir algoritma insanların davranışlarını tahmin edebilir. Bu, zekanın başarısıdır.

İnsan davranışlarıyla veri arasındaki ilişkileri kurmak, bu sistemin nasıl çalıştığını ve hangi sonuçları doğurabileceğini kavramak aklın alanına girer.

Bu sonuçlar karşısında hangi kullanımın makul, hangisinin ölçüsüz olduğuna karar vermek ise sağduyu gerektirir.

Bir şirket müşterileri hakkında binlerce veri toplayabilir. Toplayabilir olması, toplaması gerektiği anlamına gelmez.

Yapay zeka yüz milyonlarca insanın davranışını analiz edebilir. Analiz edebiliyor olması, sınırlarının olmaması gerektiği anlamına gelmez.

Genetik teknoloji insan bedenine müdahale edebilir. Edebiliyor olması, yapılabilecek her müdahalenin yapılması gerektiği anlamına gelmez.

İnsanlık tarihine baktığımızda teknik kapasitemizin zaman zaman onu anlamlandırma ve sınırlandırma becerimizden daha hızlı geliştiğini görüyoruz.

Başka bir ifadeyle:

Zekamız aklımızdan, aklımız da bazen sağduyumuzdan hızlı koşabiliyor.

Bence önümüzdeki dönemin büyük sınavlarından biri de bu.

Daha güçlü makineler yapmak değil yalnızca; o makinelerin içinde bulunduğu sistemleri ve yaratabilecekleri sonuçları anlayacak kadar akıllı olmak, gerektiğinde sınır koyabilecek kadar sağduyulu davranmak ve bütün bunları neden yaptığımızı sorgulayacak kadar bilinçli kalmak.

***

Bu dört kavramı tek bir çerçeve içinde anlatmam gerekirse şöyle söylerdim:

Zeka çözüm üretir.

Akıl ilişkileri kurar.

Sağduyu karar verir.

Bilinç ise o kararın arkasındaki bizi sorgular.

Zeka olmadan birçok şeyi yapamayız. Akıl olmadan parçalar arasındaki bağı göremeyiz. Sağduyu olmadan gördüklerimizi iyi bir karara dönüştüremeyebiliriz. Bilinç olmadan ise neden o kararı verdiğimizi anlayamayabiliriz.

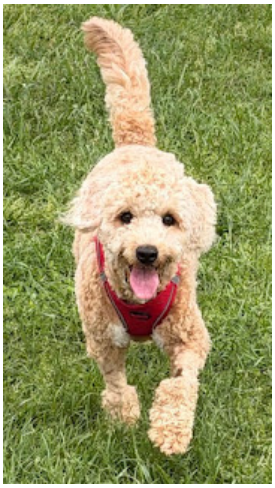
Üstelik bunlar birbirinin yerine geçmez.

Çok zeki olup bağlantıları yeterince göremeyebiliriz. Bağlantıları çok iyi kavrayıp yine de sağduyusuz davranabiliriz. Sağduyulu bir seçim yapıp kendi motivasyonlarımızın farkında olmayabiliriz.

Ve bütün bunların farkında olduğumuz hâlde yine de yanlış tercihler yapabiliriz.

İnsan olmanın biraz trajik, biraz komik, biraz da büyüleyici tarafı burada.

***

Bu arada Simba iyileşti. Antibiyotikler, veteriner kontrolleri, yeni pansumanlar…

Bir süre sonra her şey yoluna girdi. Fakat bize güzel de bir ders bıraktı.

Simba o gece inanılmaz bir problem çözdü. Ayağını kullandı, bandın zayıf noktasını buldu, saatlerce uğraştı ve pes etmedi.

Zekiydi.

Hatta veterinerin ifadesiyle, bir köpekten beklenmeyecek kadar zekiydi.

Ama o gece ortaya çıkan tablo bize başka bir şey söylüyordu:

Her başarı iyi bir sonuç değildir.

Bazen bir engeli aşmak başarı değildir. Bazen o engelin neden orada olduğunu anlamak gerekir.

Hayatımızdaki bazı bantları sökebilecek güce, beceriye ve zekaya sahip olabiliriz. Bazı kapıları açabilir, bazı kuralları aşabilir, bazı insanları ikna edebilir, bazı sistemleri yenebiliriz.

Fakat belki kendimize dört soruyu biraz daha sık sormamız gerekiyor:

Bunu nasıl yaparım?
Bunu yaparsam ne olur?
Bütün bunları bildiğime göre ne yapmam daha doğru?
Ve ben bunu neden yapmak istiyorum?

Simba o gece ilk sorunun cevabını mükemmel verdi.

Biz insanların avantajı diğer üç soruyu da sorabilecek olmamız. Ne var ki bunları sorabilecek olmamız, her zaman sorduğumuz anlamına gelmiyor.

***

İnsanın gerçek sınavı da burada başlıyor.

Yapabilmekte değil.
Yaptığımız şeyin neye bağlı olduğunu ve nereye varacağını görebilmekte.

Gördüğümüz hâlde gerektiğinde kendimizi durdurabilmekte.

Ve bütün bunları neden yaptığımızı kendimize dürüstçe sorabilmekte.

(*Bu yazının düzenlenmesinde ve görsel üretiminde YZ araçlarından faydalanılmıştır.*)